DE SPLITSING ONDER DE MENNONIETEN: WATERLANDERS, VLAMINGEN, VRIESEN (FRIEZEN)

In de loop van de 16e eeuw, na het einde van de grote vervolgingen in de Nederlandse gewesten, alsook in de 17e eeuw vestigde zich de positie van de Mennonieten in de steden en gemeenten aldaar en ook in Oost-Friesland. Nu de gevaren van buitenaf grotendeels geband zijn, ontstaan binnen de gemeenten van Mennonieten verschillen van opvatting. Geschilpunten zijn theologische vragen, het leven in de gemeente, de orde in de kerk en de leefwijze van de leden van de gemeente.

Binnen een aantal jaren ontstaan verschillende richtingen, welke naar die gebieden genoemd worden, waar hun aanhangers oorspronkelijk vandaan kwamen. Zoals de liberaal-gematigde „Waterlanders“ of de meer conservatief-restrictieve „Vlamingen“ en „Vriesen“. Deze strenggelovige „Vlamingen“ en „Vriesen“ streefden naar een leven in eenvoud, afgescheiden van de wereld in een naar buiten gesloten geloofsgemeenschap. Huwelijken tussen de leden van de verschillende groepen zijn verboden. De „Vlamingen“ en „Vriesen“ splitsen zich later nog verder op, zodat aan het einde van de 16e eeuw in de Nederlandse gewesten en Oost-Friesland meer dan een half dozijn verschillende stromingen bestaan, met deels slechts een gering aantal leden.

DE MENNONIETEN EN DE LINNENHANDEL IN OOST-FRIESLAND EN LEER

Vanaf de 16e eeuw beleeft Oost-Friesland een economische groei. Centrum van de linnenidustrie en de handel in linnen wordt Leer. Wegens hun geloof vervolgde Nederlanders, die in de 16e eeuw in groten getale naar Oost-Friesland komen, hebben een groot aandeel in deze bloei: Terwijl tot die tijd voor de weverij in wezen het eigen huis voldoende was, bouwen de vluchtelingen uit de Nederlanden binnen een paar jaar een bloeiende linnenindustrie op. Deze bereikt in het begin van de 17e eeuw haar hoogtepunt. Veel van de Nederlanders zijn welvarende en succesrijke kooplieden en handwerkers uit handelssteden zoals Antwerpen, Amsterdam en Groningen. Onder deze families is ook een groot aantal Mennonieten, die in de komende eeuwen de linnenhandel in Leer beheersen, zoals de families Alring, van Hoorn, Vissering en Zijtsema.

Vooral de Mennonieten geven blijk van ambachtelijk en economisch kunnen, de linnenhandel wordt de belangrijkste bedrijfstak in Leer. Geproduceerd wordt niet alleen voor de regio, er ontstaat ook een grote afzet naar binnen- en buitenland. Als „Leinenrheders“, zoals de linnenhandelaren uit Leer genoemd worden, kopen zij het garen in en verkopen het door aan de wevers ter plaatse. Daarna kopen zij weer het gewoven linnen en verkopen dit in de grote handelssteden, vooral in Nederland, Engeland en Spanje. In 1740 leeft elke vijfde van de ca. 5.000 inwoners van Leer van de linnenhandel of de linnenmanufactuur.

In de overgangstijd tussen 17e en 18e eeuw vergroten de linnenhandelaren hun aandachtsgebied. De reders in linnen ontwikkelen zich tot reders van schepen en andere waren. Van de in totaal 43 koopmanshuizen in Leer zijn aan het einde van de 18e eeuw 32 in het bezit van Mennonieten.

OOSTWAARTSE MIGRATIE - DE GESCHIEDENIS VAN DE MENNONIETEN IN POLEN EN RUSLAND

Onder de indruk van de voortdurende vervolgingen in de Nederlanden vluchten veel Mennonieten in de 16e eeuw ook naar West-Pruisen. In 1569 stichten zij de eerste Mennonietengemeente aan de monding van de Weichsel. Dit gebied is zeer moerassig. Nederlandse boeren, die deze onvruchtbare grond ontginnen, zijn welkom - zelfs wanneer zij Mennonieten zijn. Veel Nederlandse Kooplieden en handwerkers vestigen zich in de steden, vooral Danzig.Aan het einde van de 16e eeuw leefden ongeveer 5.000 Mennonieten aan de monding van de Weichsel - ca. tien procent van de bevolking. In 1780 is hun aantal tot ca. 13.000 gegroeid.

Ongeveer 200 jaar leefden de Mennonieten daar in een goede verstandhouding met de Poolse overheid. Na de eerste Poolse deling in 1772 wordt West-Pruisen een deel van de Staat Pruisen. De moderne opvattingen van Friedrich II over het functioneren van een staat leiden tot een versterkte controle door de staat. Dit geschiedt door nieuwe wetten en verordeningen, deels ten nadele van de Mennonieten. Zo mogen zij alleen nog grond verwerven van andere Mennonieten. Bij hun grote geboortefrequentie was dit niet voldoende voor allen.

In deze tijd stuurt de russische tsarin Katharina boden uit, ook naar de gebieden aan de Weichsel, om kolonisten voor het zuiden van de Oekraine aan te werven. Veel Mennonieten maken gebruik van dit aanbod, want de beloften van vrijheid en grond zijn verlokkend. Enkele duizende trekken ver naar het oosten aan de Dnjepr en de Zwarte Zee. Na aanvankelijke moeilijkheden vestigen zij zich succesvol en stichten vier kolonies met ongeveer 20 dorpen. In het begin van de 20e eeuw leven meer dan 100.000 Mennonieten in Rusland en de Oekraine.

DE „AMISH PEOPLE“ IN AMERIKA

Onder de groepen van (Weder-)dopers die heden ten dage nog bestaan vallen voor buitenstaanders i.h.b. de „Amish People“ in het oog. Al is het alleen al door hun duidelijk erkenbare andere levenswijze in vergelijk tot de hun omringende wereld, hun tegelijkertijd vreemd en ouderwets lijkende kleding en hun vergaande terughouding tegenover technische vernieuwingen. Over hun manier van leven bestaan vaak onwetendheid en vooroordelen. Aan het einde van de 17e eeuw splitst zich een „Emmentaler groep“ rondom de ouderling Jakob Ammann van de overige Mennonieten af. Amman bepleit een uiterst strenge tucht binnen de gemeente. Pogingen om te bemiddelen tussen zijn aanhangers en meer liberale groepen mislukken, en Ammann sluit iedereen uit, die zijn opvattingen niet deelt. In Zwitserland en in de Elzas ontstaan „amische“ (naar hun ouderling „Ammann“ genoemde) gemeenten. Op grond van permanente vervolgingen emigreert het grootste deel van de „Amisch“ naar Pennsylvania. De in Europa achtergebleven Amische gemeenten vallen geleidelijk uiteen en sluiten zich meestal weer aan bij andere mennonietische gemeenten. In het Duitstalige gebied verenigt zich in 1937 de laatste Amisch-gemeente in Ixheim (tegenwoordig Rijnland-Palts) met de Mennonieten.

De levenswijze van de Amische (Amish People) wordt tot de huidige dag bepaald door een afbakening van de niet Amischen.Dit geldt zowel in ruimtelijke als in maatschappelijke betekenis. Zij vestigen zich vooral in landelijke gebieden. De bijbel is voor de Amischen het beginsel van hun geloof en hun leidraad voor het leven. De bijbel wordt door hun letterlijk genomen, tekstverklaringen wijzen zij af. Een bijzonderheid is hun taal, die ook vandaag de dag nog door veel Amischen in Noord-Amerika gesproken wordt: het „Pennsylvania Dutch“; dit is gebaseerd op Zuidwestduitse dialecten als ook op het Paltisch.

DE MENNONIETEN EN DE KRIJGSDIENST

Op de bergpredikt baseren de Mennonieten hun absolute afwijzing van geweld. Voor het naleven van hun overtuiging van geweldloosheid moeten de Mennonieten gedurende vele eeuwen veel geld betalen: Zo worden de Mennonieten gedwongen, elke keer wanneer de overheid geldgebrek heeft, voor hun bevrijding van de militaire dienst opnieuw te betalen. Door hun afwijzing van de dienst aan de wapenen zorgen zij echter ook voor wantrouwen in de samenleving van het begin van de moderne tijd: Wie niet meedoet aan de verdediging van zijn gemeente en zijn stad, wordt als landverrader en oproerling gebrandmerkt.

Een keerput zijn de vrijheidsoorlogen tegen Napoleon: Zowel op grond van de openbare druk alsook van het beroep van de Pruisische Koning op zijn onderdanen, ondersteunen de Mennonieten in Pruisen de strijd tegen Napoleon met grote sommen geld. Veel, meestal jonge, Mennonieten laten zich zelfs door de geestdrift meeslepen en melden zich als vrijwilliger voor de krijgsdienst. In Oost-Friesland moeten de Mennonieten voor hun weigering in totaal 13.000 Rijksdaalders betalen - terwijl er nauwelijks 500 Mennonieten in de Oostfriese gemeenten leven.

In 1867 wordt de vrijstelling van de militaire dienst voor de Mennonieten in de Noordduitse Bond opgeheven. De Mennonieten protesteren hiertegen. Een jaar later komt het tot een compromis: Mennonieten moeten geen dienst aan de wapenen verrichten, zij moeten echter dienst doen bij de geneeskundige dienst of bij de tros, die voor de ravitaillering en het transport zorgt. Sommige Mennonietengemeenten besluiten te emigreren, de meeste arrangeren zich hiermee. Zowel in de eerste alsook in de tweede wereldoorlog geldt deze regeling nog. Terwijl in de eerste wereldoorlog nog een derde deel hiervan gebruikt maakt, speelt zij in de tweede wereldoorlog geen rol meer.

Tekst : Matthias Pausch , M.A.
Vertaling : Bodo von Preyss

DE ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN DE NEDERDUITSE (WEDER)DOPERS

Eeuwenlang werden door de kerk alle pogingen tot hervormingen en alle afwijkingen van de officiele leer onderdrukt. De andersdenkenden werden als ketters meestal gruwelijk vervolgd. Eerst door de reformatie verliest de oude kerk voor altijd haar alleenrecht van uitlegging. In heel Europa ontstaan binnen de kortste tijd nieuwe stromingen. Het geloof wordt anders verklaard en geleefd, van het oude, valse wil men niets meer weten. Een van deze nieuwe geloofsrichtingen zijn de wederdopers.

Naast de beweging in Zwitserland ontstaat gedurende de eerste tien jaren van de reformatie in het Nederduitse gebied een tweede centrum. Beide stromingen verwerpen het dopen van van kinderen, zoals dit sinds de tweede eeuw n.Chr. gebruikelijk was. De Wederdopers uit Zürich beriepen zich op de bijbel „Wie gelooft en gedoopt is zal worden gered...“ (Marcus 16.16): Slechts een mondig iemand, die zich tot zijn geloof bekent en tevoren ook daarin onderwezen is, kan gedoopt worden. In Nederland en Oost-Friesland zijn er andere redenen. Zo accepteren sommige predikanten de doop niet als sacrament en daarom ook niet als middel tot genade, andere zijn tegen de doop voor het 33. levensjaar.

Sinds 1528 zijn er berichten over afzonderlijke dopers - „Wederdopern“ - in Oost-Friesland. Een belangrijke rol in het Nederduitse gebied speelt de lekenpredikant Melchior Hofmann. In Emden preekt hij in de Grote Kerk en doopt daar ongeveer 300 volwassene. Uit deze groep ontstaat de oudste gemeente van dopers in Noordwest-Duitsland. Melchior Hofmann en zijn aanhangers, die „Melchiorieten“ genoemd worden, stichten in andere steden, vooral in Nederland, nog verdere gemeenten.

Melchior Hofmann en zijn aanhangers voorzien grote apocalyptische coflicten, die met de terugkeer Christi en de stichting van het vredesrijk Christi zullen eindigen. In 1533 keert Melchior Hofmann naar Straatsburg terug, waar hij enige jaren tevoren voor het eerst in contact kwam met de beweging van dopers en zich met hun leerstellingen vereenzelvigde. Hier laat hij zich arresteren: Hij wil op de terugkeer Christi wachten, die hem in dit jaar voorspeld was, deze vervulde zich echter niet. Hij bleef tot aan zijn levenseinde 1543/44 in hechtenis.

HET RIJK VAN DE DOPERS IN MÜNSTER

In Amsterdam wordt Jan Mathys de leider van de van de gemeente van dopers en roept zich als „Henoch“ tot tweede getuige van de

eindtijd uit. Onder zijn leiding radicaliseert zich de beweging steeds meer. Hij stuurt „apostelen“ uit om de geloofsrichting te verbreiden. Jan van Leiden, een van deze apostelen, wordt begin 1534 door Mathys naar Münster gestuurd om de dopers aldaar te versterken.

Daar hadden gedurende de voorgaande jaren de protestanten successen behaald in de machtsstrijd met hun landsheer, de bisschop van Münster en Osnabrück. De raad alsook alle predikanten zijn sinds 1533 evangelisch. De protestantse hoofdpredikant van Münster, Bernt Rothmann, werd echter steeds meer door de dopers aangetrokken en liet zich in 1534 door Jan van Leiden dopen. Tegelijkertijd komen steeds meer lutheranen en ook dopers uit Nederland in de stad. Bij de raadsverkiezingen van Februari 1534 behalen de dopers de overwinning. Ook Jan Mathys, de zelf benoemde profeet, komt in de stad.

In de tijd erna werd gemeenschap van goederen ingevoerd, naar het voorbeeld van de eerste gemeente in Jeruzalem. Die burgers en inwoners, welke zich niet wilden laten dopen, werden uit de stad verdreven. Uit Münster stuurde men boden uit, die overal „de stad van God“ propageren, vooral uit de Nederlanden proberen veel dopers naar Münster te komen.

Mathys kondigt voor Pasen 1534 opnieuw een terugkeer Christi aan, welke opnieuw uitblijft. Hij verlaat met een gering aantal aanhangers de stad, die ondertussen door de bisschop van Münster belegerd wordt, en wordt gedood. Onder leiding van Jan van Leiden radicaliseren zich de dopers in Münster. Ook wordt de polygamie, de „veelwijverij“ ingevoerd. Jan van Leiden zelf heeft meer dan een dozijn vrouwen getrouwd. Münster wordt tot het „hemelse Jeruzalem“ verklaard, Jan van Leiden tot „koning van de nieuwe tempel“. Juni 1535 wordt de stad, na een beleg van meer dan een jaar, veroverd. Honderden van verdedigers worden gedood, de overgebleven dopers worden terechtgesteld, Jan van Leiden en twee verdere aanvoerders eerst 1536.

DE SPLITSING ONDER DE DOPERS: RADICALE DOPERS EN MENNONIETEN

Na de catastrofe van Münster 1534/35 splitsen de dopers zich op in totaal verschillende richtingen: De ene groep streeft naar een geweldloos geloof, de andere wil de erfenis van Münster - deels nog radicaler - voortzetten. Nog tot ruim 1580 bestaan in het Nederlands-Nederduits gebied van het gewest Holland tot aan Westfalen radicale groepen van dopers, die de apocalyptische strijd

tegen de goddelozen - allereerst tegen de katholieke clerus - tot de terugkeer Christi willen voortzetten. Een van hen is hen is de naar hun aanvoerder genoemde groep van de „Batenburgers“. Met zwaarden gewapend plunderen en brandschatten zij kerken en hofsteden en vermoorden „ongelovige“. Jan van Batenburg wordt al in 1538 gevangen genomen en op het schavot verbrand.

Tot de leiders van de vredelievende dopers behoren de beide uit Leeuwarden stammende broers Obbe en Dirk Philips. Obbe Philips doopt rond 1534 David Joris en 1536/37 Menno Simons. Nadat Obbe Philips zich rond 1539/40 van de doopsgezinde beweging had losgemaakt neemt Menno Simons de begeleiding van deze groep van dopers over, die toen nog „Obbeniten“ genoemd werden. Onder zijn leiding gelukt de afgrenzing van de radicale dopers en de erfenis van Münster. In het 1539/40 geschreven „Dat fundament des christelyken leers doer Menno Simons op dat alder corste geschreven“ beschrijft Simons de beginselen van zijn geloof: De doop als deel van de geloofsbelijdenis, het avondmaal als herinnering aan dat wat Christus voor de mensheid gedaan heeft. Een vredelievend, godgevallig leven. Veel gemeenten van dopers in het Nederlands-Nederduits gebied volgen hem. In het begin werden deze „Mennieten“, later Mennonieten genoemd.

DE VLUCHT VAN DOPERS NAAR OOST-FRIESLAND

Al kort na het ontstaan van de doopsgezinde beweging begint de overheid maatregelen tegen de dopers te nemen. Het eerste decreet, dat tegen deze „ketters“ en „oproerlingen“ gericht is, wordt in 1526 in Zürich - waar de reformatie om Ulrich Zwingli de overhand gekregen heeft - uitgevaardigd. In 1529 wordt op de rijksdag in Speyer met het zogenaamde „wederdopersmandaat“ tot vervolging van de wederdopers in het hele rijksgebied besloten: Wie zijn „valse geloof“ niet afzweert, moet met de dood „door de vlammen, het zwaard of op vergelijkbare wijze“ bestraft worden. Ook ouders, die hun kinderen niet wilden laten dopen, moeten zo bestraft worden. De uitvoering van het wederdopersmandaat is de taak van de betreffende landsheer. Slechts daar, waar Keizer Karel V. zelf landsheer is, kan hij dit mandaat uitvoeren. Dit betreft vooral zijn gebieden in Oostenrijk, echter ook de tot het Habsburgse Rijk behorende Nederlanden. In deze beide gebieden wordt de vervolging van de dopers bijzonder hard en streng doorgevoerd. Veel van de in deze gebieden vervolgde dopers vluchten naar aangrenzende territorien. In Oost-Friesland vinden vooral dopers uit de Nederlanden een toevluchtsoord. Zij hoeven hier weliswaar

niet om hun leven te vrezen, zijn echter toch buitenstaanders van de samenleving. Door het Oost-Friese gravenhuis worden zij echter niet getolereerd, maar slechts gedoogd. Spoedig wisten de Oost-Friese graven en vorsten de Mennoniten echter „naar waarde“ te schatten: Tot in de 19e eeuw moesten de Mennonieten voor de „bescherming“ - d.w.z. (beperkte) vrijheid van uitoefening van geloof en vrijstelling van militaire plichten - veel geld betalen.

„WEDERDOPERS“ - „OPROERLINGEN“ - „KETTERS“ ?

In de 16e eeuw wordt vooral de doopsgezinde beweging door de overheid massief vervolgd. Het speelt geen rol of de landsheren katholiek, luthers of hervormd zijn. Religieuze verscheidenheid, zo dacht men toendertijd, mag niet bestaan: Want door verscheidenheid ontstaat onenigheid; door onenigheid wordt de vrede binnen de gemeente, in het gebied en in het rijk verstoord; uiteindelijk zou oorlog en ellende in het rijk ontstaan. Ook in het Wederdopersmandaat vindt men deze redenering terug, want dit moet het „Kwaad (de dopers) en alle gevolgen daarvan, verhinderen en de vrede en eenheid binnen het heilige rijk bewaren“.

Omdat de dopers door hun „vals geloof“ tweedracht zaaiden, stoorden zij als „oproerlingen“ in de ogen van de overheid de door God gewilde orde en vrede. Zij waren „ketters“, want zij praktizeerden de „wederdoop“, die niet alleen verboden, maar ook met de dood bestraft worden moest. Door de extreme uitwassen van het rijk der dopers in Münster werden deze opvattingen en beschuldigingen uit zicht van de overheid en een groot deel van de bevolking alleen maar bevestigd - een zware erfenis, rijk aan gevolgen, ook voor die Mennonieten, die zich daarin eens waren om helemaal af te zien van geweld.

Ook de weigering de eed af te leggen zorgde bij de overheid voor wantrouwen jegens de dopers: In de tijd na het einde van de Middeleeuwen (Frühe Neuzeit) is de eed van trouw van zijn onderdanen aan zijn landsheer voor deze van groot belang. Hierdoor wordt de door God gegeven orde van de samenleving in het openbaar bevestigd en betuigd. Ook de weigering om militaire opgaven te vervullen, i.h.b. in de steden, veroorzaakt een groot wantrouwen van de gemeenschap tegenover de Mennonieten. Dat zij geduld werden in de steden en door de overheid konden de Mennonieten alleen bereiken door het betalen van immense sommen geld. Zij hadden zowel juridisch als sociaal een positie in de samenleving, die met die van de joden vergelijkbaar was. Deels eerst in de loop van de 19e eeuw verandert dit.

EWE STIFTUNG

AM ANFANG WAR DAS WORT
LUTHER 2017
500 JAHRE REFORMATION

Die Beauftragte der Bundesregierung für Kultur und Medien

Mennonitengemeinde Leer-Oldenburg K.d.ö.R.

Sparkassen-Kulturstiftung Leer Wittmund